

Archeologie en geschiedenis

Wild Goat Style en Fikellura-aardewerk op Rhodos

Dorien Slotman

Hoe kan het dat het relatief kleine eiland Rhodos in de Oudheid zo rijk was dat het in staat bleek te zijn om een reusachtig bronzen beeld te bouwen in haar haven dat later tot één van de Zeven Wereldwonderen gerekend werd? Volgens Dorien Slotman is dit proces te ontwaren aan de hand van materiële vondsten op het eiland, en in het bijzonder potten. Aan de hand van de vondsten van verschillende soorten potten - geproduceerd in verschillende delen van de Griekse wereld - op Rhodos probeert Slotman de economische geschiedenis van het eiland te schetsen.

De Kolossos van Rhodos, een beeld van ongeveer 32 meter hoog en één van de zeven antieke wereldwonderen, werd gebouwd in een periode waarin Rhodos bezig was zich te ontwikkelen tot een rijke, welvarende staat. Dit had te maken met de onafhankelijkheid die de overwinning op de Hellenistische koning Antigonos I en zijn zoon Demetrius in 305/4 v. Chr. hen gebracht had en de strategische positie van het eiland. Rhodos ligt in het zuidoosten van de Egeïsche Zee, als het ware op de grens tussen Oost en West. Hierdoor was het eiland in staat handelscontacten te onderhouden met de Levant, Cyprus, Klein-Azië en Egypte, maar ook met het Griekse vasteland. Terwijl veel andere Griekse gebieden onder de heerschappij van Hellenistische diadochenrijken vielen, wist Rhodos haar neutraliteit te behouden en de bouw van het gigantische beeld vormde een uitgelezen kans om de rijkdom van het eiland te tonen.¹

De geschiedenis van het Hellenistische Rhodos is uitgebreid onderzocht door historici.² Hoe was het mogelijk dat een relatief kleine staat zoveel macht kon ontwikkelen? Daarbij was Rhodos in deze tijd het toneel van een aantal bijzondere gebeurtenissen, waaronder de opstand tegen Athene in 411 en de synoikismos in 408/7, waarbij de drie oude poleis, Lindos, Kameiros en Ialysos, zich verenigden tot één staat en een nieuwe stad stichtten, die net als het eiland Rhodos genoemd werd. Een van de redenen dat deze periode goed onderzocht is, is de grote beschikbaarheid aan schriftelijke bronnen die informatie verschaffen over de gebeurtenissen in deze periode.³

Ik denk echter dat de oorzaken voor de welvaart van Rhodos verder terug gezocht moeten worden, want om tot een dergelijke positie te komen is het aannemelijk dat Rhodos al geruime tijd economisch potentieel bezat. Dat wil zeggen dat de voordelige omstandigheden waardoor het eiland tot een welvarende staat kon uitgroeien al langere tijd aanwezig waren of zich gedurende een langere periode ontwikkeld hadden. Voorbeelden van deze omstandigheden zijn de ligging van het eiland en, zoals uit dit artikel zal blijken, de distributionele contacten met omliggende *poleis* die al in de

Archaïsche periode begonnen te groeien.

Er is niet zoveel bekend over de geschiedenis van Rhodos gedurende de Archaïsche ($\pm 700 - 500$ v. Chr.) en Klassieke ($\pm 500 - 300$ v. Chr.) periode. Dit heeft vooral te maken met een gebrek aan geschreven bronnen. Voor deze perioden zijn er nauwelijks teksten overgeleverd die historische informatie verschaffen over Rhodos in die tijd. Om te onderzoeken of Rhodos al in eerdere perioden economisch potentieel bezat is het dus nodig op zoek te gaan naar andere manieren om de economische ontwikkeling van Rhodos te bestuderen.

Eén van deze manieren kan het bestuderen van materiële bronnen zijn. Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw zijn er door vier verschillende organisaties opgravingen uitgevoerd op het eiland.⁴ De resultaten van dit werk kunnen nuttig zijn om te onderzoeken of het Hellenistische economisch potentieel en de bloeiende handelsrelaties ook al in eerdere eeuwen zichtbaar waren op Rhodos. In dit artikel zal ik daarom ingaan op Wild Goat Style (WGS) en Fikellura-aardewerk, twee Oost-Griekse stijlen waarvoor Rhodos één van de grootste vindplaatsen is.⁵ De kenmerken van deze stijlen en hun distributiepatroon zullen verderop aan bod komen. In de afgelopen decennia hebben moderne technieken nieuw licht geworpen op de verspreiding van deze typen aardewerk. Ik zal laten zien wat deze nieuwe inzichten kunnen zeggen over de distributionele activiteiten waar Rhodos in verwickeld was gedurende de Archaïsche periode en hoe dit leidde tot een beperkt, maar intensief contact tussen Rhodos en andere poleis in het zuidoosten van de Egeïsche Zee. Dit was naar mijn mening een belangrijke factor in de economische ontwikkeling van het eiland tot welvarende staat in latere tijden.

Omdat archeologische publicaties mijn voornaamste bronnenmateriaal vormen, is het belangrijk om allereerst een beknopt overzicht te geven van de problemen die kunnen ontstaan bij het gebruik van archeologisch materiaal in historisch onderzoek. Ik zal eveneens kort ingaan op enkele theorieën met betrekking tot de historische interpretatie van archeologische vondsten die aan deze problemen tegemoet willen komen.

Archeologie en handel

Het onderzoeken van economische geschiedenis door het bestuderen van materiële resten is - zacht uitgedrukt - problematisch. Geschiedschrijving en archeologie zijn onafhankelijke disciplines die uiteenlopende methoden en theorieën kennen, maar zich tegelijk allebei met de studie van het (antieke) verleden bezighouden. In de afgelopen eeuw heeft zich dan ook een groot literair corpus gevormd dat zich bezighoudt met de wisselwerking tussen deze twee vakgebieden en de problemen die hierbij kunnen ontstaan. In het denken over archeologie hebben zich stromingen ontwikkeld die verschillende oplossingen voor deze problematiek aandragen.⁶ Het draagt hier te ver om uitgebreid op deze wetenschappelijke debatten in te gaan, daarom zal ik hier enkel kort de problemen en oplossingen bespreken die relevant zijn voor mijn onderzoek naar distributiepatronen rondom Rhodos.

De interpretatie van archeologisch materiaal moet genuanceerd gebeuren en er moet met meerdere factoren rekening gehouden worden, zoals de materiële context van de gevonden objecten, het proces dat de objecten door de tijd veranderd heeft en uiteraard de historische context waarin het object oorspronkelijk gebruikt kan zijn.⁷ Dit geldt ook voor het aspect van economische geschiedenis dat relevant is voor mijn onderzoek: de handels-, of beter gezegd distributieve, activiteiten in de Klassieke Oudheid. Materiële bronnen spelen hierin een grote rol, bijvoorbeeld omdat bewijs voor het transport van een bepaald soort aardewerk kan duiden op de handel in deze objecten. Hoewel het verleidelijk is om dergelijke conclusies te trekken, kunnen aan dit soort analyses veel haken en ogen zitten. Zo kan de vondst van Korintisch aardewerk in een *necropolis* op Rhodos duiden op handel tussen Korinte en Rhodos, maar ook op de imitatie van Korintisch aardewerk op Rhodos, of op het gevolg van de uitwisseling van giften tussen *poleis*. Zelfs als het zeker is dat er sprake is van handelsactiviteiten, is de context waarin dit plaatsvond nog onduidelijk; wie waren precies de mensen die de producten vervoerden, de producenten van de producten zelf, of externe, professionele handelaars? En was het transport van een bepaald soort product grootschalig of sporadisch? Er zijn dus talloze mogelijke vormen van distributie die ervoor kunnen zorgen dat een bepaald object op een bepaalde plaats terecht komt en het is vaak moeilijk te achterhalen via welke weg dit is gebeurd.

Toch kunnen materiële resten wel degelijk iets zeggen over de economische ontwikkeling van stadstaten of andere politieke eenheden. Dit is bijvoorbeeld mogelijk als het concept handel op een brede manier benaderd wordt, namelijk als alle vormen van distributie die bij kunnen dragen aan de economische ontwikkeling van een gebied. Een dergelijke benadering is voorgesteld door de Britse economisch historicus Neville Morley in zijn boek *Trade in Classical Antiquity* uit 2007. In dit boek over handel in de Oudheid bekritiseerde hij de manier waarop handel door economische historici vaak gezien wordt. Historici nemen onder andere aan ‘that trade needs to be understood in terms of the modern ideal – driven solely by the profit motive and market forces, unfettered by social or political constraints, encompassing every aspect of material existence- rather than any historical or contemporary reality.’⁸ In de afgelopen decennia heeft er een groot debat plaatsgevonden met betrekking tot het karakter van antieke economieën. Dit debat is te uitgebreid om hier te bespreken, maar één van de belangrijkste boeken dat een rol speelde is *The Ancient Economy* van Moses Finley uit 1973.⁹ Finley bekritiseerde in dit werk het idee dat de economie in de Oudheid vergelijkbaar was met de moderne economie en verwierp daarmee ook het gebruik van moderne terminologie en concepten in het onderzoek naar antieke economieën.¹⁰

Finley’s werk is nog steeds invloedrijk en heeft er onder andere toe bijgedragen dat economieën uit de Oudheid in hun eigen context bestudeerd worden. Het bezwaar dat Morley in zijn boek aandraagt en dat in bovenstaand citaat naar voren komt is dat het fenomeen handel ondanks deze inzichten nog steeds onderzocht wordt vanuit een modern perspectief. Bij het bestuderen van handel in de Oudheid wordt er vaak van uitgegaan dat winst de belangrijkste drijfveer was en dat handel op deze manier een rationele bezigheid was. Volgens Morley moeten echter ook handelsactiviteiten in hun eigen historische context bestudeerd worden, omdat de economische sfeer niet los te

Afb. 1:

Oinochoe in de Camirus of “Wild Goat style” (625-600 v.Chr.)

Bron: The Walters Art Museum

Afb. 2:

Fikellura Amphora (540 v.Chr.)

Bron: The Walters Art Museum

maken is van de sociale sfeer. Zo moet er bijvoorbeeld rekening gehouden worden met de diverse factoren die in die periode van invloed waren op handel, zoals sociale status en het feit dat zelfvoorziening, dat handel in principe onnodig maakte, voor de meeste mensen de norm was.¹¹ Hij gaat er dan ook vanuit dat antieke samenlevingen hun eigen ‘dynamics of development and laws of motion’ ontwikkelden.¹² Deze opvatting heeft gevolgen voor de benadering van handelsactiviteiten in de Oudheid, die volgens Morley dus niet enkel als ‘market exchange’ opgevat hoeven worden.

Het onderscheid tussen market exchange en andere vormen van distributie, zoals de uitwisseling van giften of belastingheffing is namelijk van minder belang in het onderzoek naar een voornamelijk agrarische economie waarin transportkosten hoog waren. Dit maakt elk bewijs van distributieve activiteiten interessant en stimuleert onderzoek naar connectiviteit, netwerkontwikkeling en de manier waarop er werd omgegaan met kapitaaloverschot.¹³

WGS- en Fikellura aardewerk op Rhodos

De waarde van archeologisch bronnenmateriaal in het bestuderen van distributiepatronen wordt duidelijk wanneer we kijken naar de vondsten van Oost-Grieks aardewerk op Rhodos. Tijdens de Italiaanse bezetting van Rhodos van 1912 tot 1943 werd er door Italiaanse archeologen gewerkt op verschillende plekken op het eiland. Dit resulteerde in het uitgebreide *Clara Rhodos*, dat werd uitgegeven in tien banden.¹⁴ De meest indrukwekkende vondsten werden gedaan in Kameiros, waar de Italianen niet alleen op de *akropolis* werkten, maar ook in de verschillende necropoleis die bij de oude stadstaat hoorden, daterend uit de Archaïsche en de Klassieke periode. Drie van de banden bespreken het werk in de necropoleis in de nabije omgeving Kameiros. Hieronder zijn de plaatsen Checraci, Macrì Langoni, Fikellura (waar Fikellura-aardewerk naar vernoemd is), Papatislures, Patelle, Calatomilo, Calavardo en graven op de oostelijke helling van de akropolis. Onder andere in de Archaïsche en vroeg-Klassieke graven van de necropoleis bij Macrì Langoni, Fikellura en in Checraci werden veel resten van vazen gevonden die gerekend worden tot twee specifiek Oost-Griekse stijlen, de WGS en de Fikellura-stijl.¹⁵

WGS-aardewerk dateert over het algemeen van het midden van de zevende eeuw tot het begin van de zesde eeuw, Fikellura stamt uit het tweede kwartaal tot het einde van de zesde eeuw. De stijlen wijken sterk af van de Attische zwart- en later roodfigurige vaasschilderingen die vandaag de dag het meest bekend zijn, omdat ze zeer populair werden vanaf de vijfde eeuw en wijdverspreid raakten in de Griekse wereld. WGS-schilderingen zijn het meest herkenbaar aan de zich herhalende diermotieven, waarbij het meest voorkomende dier natuurlijk de geit is, maar herten, leeuwen, honden en stieren behoren ook tot het repertoire. Menselijke figuren zijn zeldzaam.¹⁶ Fikellura-schilderingen bestaan vaak uit abstracte en bloemfiguren, maar ook (fantasie)dieren komen voor, waaronder vogels, panters, leeuwen, sfinxen en beren. Voorts komen er op een aantal Fikellura-vazen ook mensen voor.

Beide stijlen kenden in de zevende en zesde eeuw een vrij intensief distributiepatroon

in vooral het zuidoosten van de Egeïsche Zee. Niet alleen in de necropoleis van Macrì Langoni, Checraci en Fikellura, maar ook op de eilanden rondom Rhodos, in poleis aan de zuidkust van Klein-Azië en rondom de Zwarte Zee werden veel van dit soort vazen gevonden. Ondanks de nieuwe ontdekkingen bleef Rhodos één van de grootste vindplaatsen.¹⁷

De WGS vondsten in Kameiros vormden een enorme toevoeging aan het Oost-Griekse aardewerk dat al eerder gevonden was. Toentertijd zag Giulio Jacopi, één van de Italiaanse archeologen, dit dan ook als ultiem bewijs dat Rhodos het belangrijkste productiecentrum was van WGS aardewerk. Hij ging zelfs zo ver dat hij Kameiros hierin een speciale plaats toekende, met name omdat er een stuk minder van deze stijl gevonden was aan de andere kant van Rhodos, waar de eveneens bekende polis Lindos lag.¹⁸ Volgens Jacopi zou Lindos, wegens lokale competitie en concurrentie, de vazen uit Kameiros expres niet importeren, terwijl bijvoorbeeld Korinthisch aardewerk door alle Rhodische poleis werd geïmporteerd en dit geen onderlinge strijd opleverde.

Dit is een overdreven claim. Er is geen reden om aan te nemen dat een dergelijke, welhaast moderne concurrentie bestond en dat Lindos opzettelijk producten uit Kameiros boycotte. Voor dit economisch rationele gedrag zijn namelijk ook geen parallellen te vinden in andere voormoderne samenlevingen. Bovendien hebben deskundigen in de afgelopen tientallen jaren veel nieuwe inzichten over de distributie van Oost-Grieks aardewerk verkregen met behulp van zogenaamde archaeometrische methoden. Door de chemische analyse van de klei kan bepaald worden waar een bepaalde pot of vaas oorspronkelijk vandaan komt. Dit leverde al bij de eerste experimenten verrassende resultaten op.¹⁹ Zo bleek dat veel van het onderzochte WGS- en Fikellura-aardewerk oorspronkelijk niet uit Rhodos kwam, maar uit Milete. Na verdere experimenten is gebleken dat er op Rhodos zelfs nauwelijks WGS of Fikellura-keramiek geproduceerd werd en dat het meeste van de hier gevonden vazen geïmporteerd moest zijn uit omliggende poleis zoals Milete. Op deze manier is dus aangetoond dat Rhodos géén grote producent van Oost-Grieks aardewerk geweest kan zijn, maar dat Milete het grootste productiecentrum was. De kans dat er in Kameiros een lokaal productiecentrum bestond, zoals Jacopi beweerde, is daarmee ook zeer klein.

Wel volgt uit deze experimenten dat er in Kameiros behoorlijk veel WGS- en Fikellura-aardewerk geïmporteerd moet zijn en dat er dus een levendige uitwisseling van Oost-Grieks aardewerk moet hebben plaatsgevonden tussen Kameiros en de Oost-Griekse poleis waar deze vazen wel werden geproduceerd. Toch is het opvallend dat er aan de oostkust zo weinig WGS-aardewerk gevonden werd. Want waarom zou Lindos, aan de oostkust van Rhodos, geen WGS-aardewerk importeren als dat in Kameiros wel gebeurde? De reden hiervoor moet dan ook niet gezocht worden in productieactiviteiten die al dan niet plaatsvonden op het eiland, maar in de distributienetwerken waar Rhodos deel van uitmaakte. Het is veel aannemelijker dat Lindos deelnam aan een ander distributienetwerk dan Kameiros en dat er tussen Milete en Kameiros meer en/of betere handelsrelaties bestonden dan tussen Milete en Lindos. Geografisch is dit ook aannemelijker, want Kameiros kijkt uit over de oostelijke Egeïsche Zee, richting Milete, terwijl Lindos aan de andere kant ligt en geografisch georiënteerd is op de

Middellandse Zee.

Het is heel moeilijk om het karakter van de distributie van Oost-Grieks aardewerk in deze regio te bepalen. Zoals ik heb laten zien, kan de vondst van aardewerk op een bepaalde plaats, afkomstig uit een andere plaats, ons niet direct iets vertellen over de omstandigheden waarin het transport van dit product plaatsvond: was het bijvoorbeeld georganiseerde handel, of toevallige uitwisseling? Toch denk ik dat deze resultaten iets kunnen zeggen over de groeiende connectiviteit tussen de eilanden in de oostelijke Egeïsche Zee onderling en de poleis op het vasteland van Klein-Azië. Het staat vast dat er een intensieve uitwisseling van dit soort Oost-Grieks aardewerk plaatsvond tussen deze regio's en Rhodos, met name Kameiros, was een grote speler in dit netwerk. Er vond bovendien zeer weinig export plaats naar het Griekse vasteland,²⁰ wat laat zien dat dit netwerk vrij beperkt was. Er bestond dus een relatief kleine, economische zone waarin poleis zoals Kameiros een eigen, beperkte economische invloedssfeer konden handhaven.²¹

De afgelopen jaren is er een groeiende aandacht ontstaan voor netwerktheorie en connectiviteit in de oude geschiedenis. Een invloedrijk boek dat dit thema behandelt is *A small Greek World* van Irad Malkin (2011). Malkin laat onder andere zien dat de Archaïsch Griekse wereld benaderd en beter begrepen kan worden met behulp van netwerktheorieën. Zijn voornaamste argument is dat 'de' Griekse identiteit in de Archaïsche periode ontstond niet ondanks, maar juist doordat Grieken wegtrokken en kolonies stichtten op allerlei plekken rondom de Middellandse Zee.²² In plaats van te kijken naar de geografische afstand tussen Griekse poleis, kolonies of heiligdommen, legt Malkin de nadruk op de afstand tussen de zogenaamde *nodes* (punten; poleis, kolonies etc.) van het netwerk dat de Griekse wereld kenmerkte. Hierin maakte hij gebruik van de theorieën van de wiskundigen Duncan Watts en Steven Strogatz, die aantoonde dat in een netwerk waarbij de nodes alleen met hun burens verbonden zijn, de toevoeging van enkele toevallige verbanden over een lange afstand de connectiviteit van alle nodes drastisch verhoogt, waardoor het een 'small world' wordt.²³ Dit model wordt door Malkin toegepast op de Archaïsch Griekse wereld, waarin er op deze manier een hoge connectiviteit bestond tussen de Griekse nederzettingen, ook al waren ze verspreid over het gehele Middellandse Zeegebied. Volgens hem ontstonden er in dit netwerk ook regionale clusters, waarin er vooral op regionaal niveau uitwisselingen plaatsvonden, maar er enkele connecties bestonden die zo'n cluster verbonden met andere clusters.

Eén van de manieren waarop zulke interactie en connecties tussen Griekse vestigingen kunnen ontstaan is uiteraard distributie. Het distributienetwerk waarin WGS en Fikellura uitgewisseld werden en waar Rhodos deel van uitmaakte kan dan ook gezien worden als een dergelijke cluster. Hoewel het moeilijk is te achterhalen op welke manieren WGS en Fikellura uitgewisseld werden tussen bijvoorbeeld Milete en Kameiros, is het duidelijk dat er een intensief contact tussen de twee poleis bestaan moet hebben. De vondsten van deze stijlen aardewerk op veel andere plekken in de zuidoostelijke Egeïsche Zee laten zien dat dit gebied een regionale cluster vormde in het netwerk van de kleine Griekse wereld.

Vanaf de zesde eeuw werd de Attische schilderijstijl zo snel populair in Oost-

Griekenland dat Fikellura-aardewerk, de opvolger van WGS, in onbruik raakte en verdween. Dit is ook zichtbaar in de laat-Archaïsche en vroeg-Klassieke necropoleis van Kameiros, waar, ondanks de relatief grote aantallen Oost-Grieks aardewerk, de Attische vazen overheersen.²⁴ De opkomst van Attisch aardewerk in Oost-Griekenland moet een belangrijke factor zijn geweest voor het verdwijnen van WGS en Fikellura, maar ook de westelijke groei van het Perzische Rijk in de zesde eeuw zal een grote rol gespeeld hebben. In 548 v. Chr. versloeg de Perzische koning Cyrus II Croesus, de koning van het Lydische Rijk, dat het gehele westen van Klein-Azië beslagen had. Dit was een ingrijpende gebeurtenis en in de jaren die volgden bleven de Perzen invloedrijk in het oosten van de Egeïsche Zee. Dit leidde in 500 v. Chr. tot de Ionische Opstand, waarbij verschillende Griekse poleis aan de kust van Klein-Azië rebelleerden tegen de Perzische overheersing. Hierop volgden meerdere veldslagen en dit moet een enorme verstoring van de economie in dit gebied betekenen hebben. Herodotus vertelt dat Milete in 494 werd belegerd en ingenomen.²⁵ Volgens hem werd het grootste gedeelte van de mannen gedood en de vrouwen en kinderen afgevoerd als slaven. Het kan geen toeval zijn dat de Fikellura-stijl rond deze tijd uitdoofde; de verwoesting van haar belangrijkste productiecentrum was waarschijnlijk het laatste zetje na een periode waarin de stijl al langzaam uit de mode was geraakt.

Conclusie

In dit artikel heb ik laten zien dat geschiedschrijving aan de hand van archeologisch bronnenmateriaal aan de ene kant veel problemen kan opleveren, maar dat het ook juist heel vruchtbaar kan zijn voor de studie van – met name – economische geschiedenis. Historici zijn zich in de afgelopen decennia steeds bewuster geworden van de mogelijkheden die archeologische projecten bieden voor hun werk en het debat over de manier waarop dit het beste gedaan kan worden, is nog altijd bezig. In dit artikel is duidelijk geworden dat er van een bepaald soort gevonden keramiek, specifiek WGS en Fikellura op het eiland Rhodos, niet zonder meer afgeleid kan worden dat er handel plaatsvond, maar dat de brede constatering dat er blijkbaar bepaalde vormen van distributie plaatsvonden, wel degelijk iets kan zeggen over de economische situatie. Ik heb dan ook geconcludeerd dat de vondsten van WGS- en Fikellura-aardewerk, niet alleen op Rhodos maar ook op vele andere plekken in het oosten van de Egeïsche Zee en het gebrek hieraan op het Griekse vasteland, laten zien dat er een geografisch beperkt, maar intensief contact bestond tussen de plaatsen waar WGS en Fikellura zijn gevonden. Niet alleen werd er geproduceerd, er werd ook uitgewisseld, zoals blijkt uit de vele vondsten van WGS en Fikellura op Rhodos, dat zelf geen grote producent van dit soort aardewerk was. Dit regionale netwerk is bovendien een goed voorbeeld van een cluster in de Griekse kleine wereld die Irad Malkin beschreef in zijn werk over netwerktheorie in de oudheid. Rhodos moet van de contacten in deze kleine economische zone veel profijt gehad hebben en de economische potentie die Rhodos dankzij dit netwerk al in de Archaïsche periode bezat, kan gezien worden als een belangrijke factor in de ontwikkeling van het eiland tot welvarende staat in de

Dorien Slotman volgt de master Ancient Studies aan de Universiteit Utrecht en is geïnteresseerd in de economische geschiedenis van de oudheid en de Archaïsche en Klassieke periode.

Noten

- ¹ Richard M. Berthold, *Rhodes in the Hellenistic Age* (Ithaca 1984) 79.
- ² Berthold, *Rhodes in the Hellenistic Age*; Vincent Gabrielsen et al. (eds), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture and Society* (Aarhus 1999); Peter Funke, 'Rhodos und die hellenistische Staatenwelt an der Wende vom 4. Zum 3. Jh. V. Chr.', in: Edward Dabrowa (ed.), *Donum amicitiae. Studies in ancient history published on the occasion of the 75th anniversary of foundation of the department of ancient history of the Jagiellonian University* (Krakow 1997) 35 – 41; Hatto H. Schmitt, *Rom und Rhodos. Geschichte ihrer politischen Beziehungen seit der ersten Berührung bis zum aufgehen des Inselstaates im römischen Weltreich* (München 1957).
- ³ Zie o.a. Aristid.Or.43.552; Conon.Nar., Felix Jacoby, *Fragmente der griechischen Historiker* (Leiden 1954 – 1964) 26 F1; Diod.Sic.13.38, 13.45, 13.69, 13.75; Plin. HN.5.132; Strab.14.2; Thuc.8.44 – 45; Xen. Hell.1.1.
- ⁴ Zie o.a. Auguste Salzmänn, *Nécropole de Camiros: journal des fouilles exécutées dans cette nécropole pendant les années 1858 à 1865* (Paris 1875); Giulio Jacopi en Amadeo Maiuri, *Clara Rhodos: Studi e materiali pubblicati a cura dell'Instituto storico-archeologico di Rodi I, III and IV* (Rhodes 1928 – 31); Christian Blinkenberg, Karl Frederik Kinch en Ejnar Dyggve, *Lindos. Fouilles et recherches, 1902 – 1914* (Berlijn 1931, 1941 en 1960).
- ⁵ Zie afb. 1 en 2.
- ⁶ Zie o.a. Lewis R. Binford en Sally R. Binford (eds), *New perspectives in archaeology* (Chicago 1968); Ian Hodder (ed.), *Symbolic and structural archaeology* (Cambridge 1982); Anthony Snodgrass, 'Archaeology', in: Michael Crawford (ed.), *Sources for ancient history* (Cambridge 1983) 137 – 184; John Moreland, *Archaeology and Text* (London 2001); Peter F. Bang, Mamoru Ikeguchi, and Hartmut G. Ziche, (eds), *Ancient economies, modern methodologies: archaeology, comparative history, models and institutions* (Bari 2006) 109 – 136.
- ⁷ Ian Morris, 'Archaeology, Standards of Living, and Greek Economic History', in: Joseph G. Manning and Ian Morris (eds), *The Ancient Economy: Evidence and Models* (Stanford 2005) 91 – 126, 93.
- ⁸ Neville Morley, *Trade in Classical Antiquity* (Cambridge 2007) 10.
- ⁹ Moses I. Finley, *The ancient economy* (Berkeley 1973).
- ¹⁰ Morley, *Trade in Classical Antiquity* 8.
- ¹¹ Morley, *Trade in Classical Antiquity* 8 – 9.
- ¹² Morley, *Trade in Classical Antiquity* 9.
- ¹³ Morley, *Trade in Classical Antiquity* 10.
- ¹⁴ Jacopi, Maiuri en Luciano Laurenzi, *Clara Rhodos: Studi e materiali pubblicati a cura dell'Instituto storico-archeologico di Rodi I – X* (Rhodos 1928 – 41).
- ¹⁵ Jacopi, *Clara Rhodos IV*, 18 – 26; John Boardman, *Early Greek vase painting* (Londen 1998) 147.
- ¹⁶ Zie voor uitgebreidere stijlbeschrijvingen R.M. Cook, *Greek Painted Pottery* (Londen 1972) 115 – 125 en 130 – 134 en Boardman, *Early Greek vase painting*, 141 – 148.
- ¹⁷ Cook, *Greek Painted Pottery*, 118, 120, 134.
- ¹⁸ Jacopi, *Clara Rhodos IV*, 18 – 26.
- ¹⁹ Pierre Dupont, 'Classification et Détermination de Provenance des Céramiques Grecques Orientales Archaiques d'Istros Rapport Préliminaire', *Dacia* 27 (1983) 19 – 43.
- ²⁰ R.M. Cook, *Greek Painted Pottery* (Londen 1972) 115.
- ²¹ Irad Malkin, *A small Greek World* (Oxford 2011). Zie voor ander interessant werk op het gebied van netwerktheorie en connectiviteit in de oude Griekse wereld Christy Constantakopoulou, *Dance of the islands* (Oxford 2007).
- ²² Malkin, *A small Greek world*, 3.
- ²³ Malkin, *A small Greek world*, 27; Duncan J. Watts and Steven H. Strogatz, 'Collective dynamics of 'Small World' Networks,' *Nature* 393, 440 – 442.